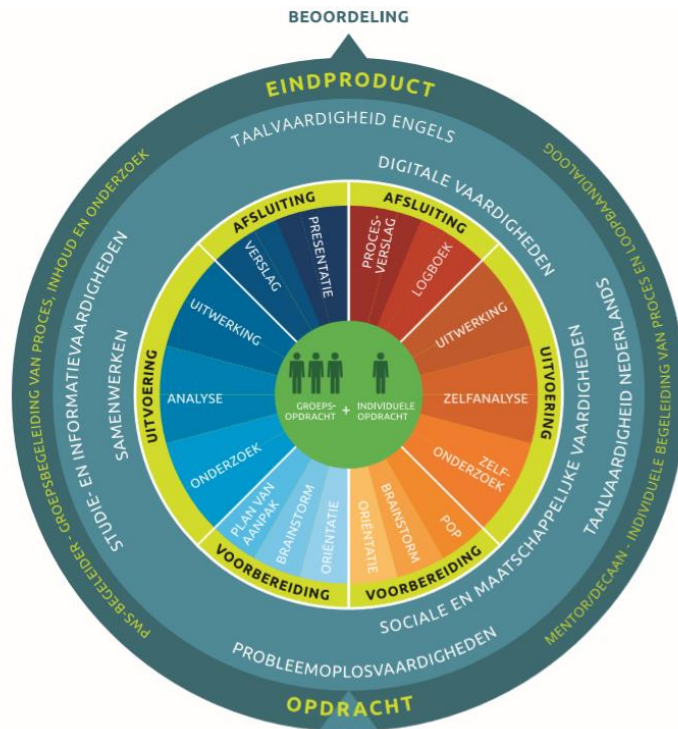

Het Rotterdams PWS-model

Een toelichting

Werkgroep Profielwerkstuk-doorlopende onderzoekslijn
 'Samen werken aan een betere aansluiting vo-hbo'
 November 2018

Colofon

Auteurs Werkgroep Profielwerkstuk-doorlopende onderzoekslijn vo-hbo:

Aad 't Hart (VAVO Rijnmond College)

Roel Huysmans (Hogeschool Rotterdam)

Mathieu Sikkema (Hogeschool Rotterdam)

Henriëtte Versprille (Hogeschool Rotterdam)

Ellis Wertenbroek (Hogeschool Rotterdam)

Roelie van der Zouwen (Hogeschool Inholland)

Binnen samenwerkingsverband 'Samen werken aan een betere aansluiting vo-hbo':

www.aansluiting-voho010.nl.

Voor digitale publicatie van Rotterdams Nederlands in het hbo: zie website samenwerkingsverband 'Samen werken aan een betere aansluiting' bij Vakinhoudelijke aansluiting Nederlands/communicatie onder 'Materialen en instrumenten'.

Voor contact naar aanleiding van deze toelichting: e.j.m.wertenbroek@hr.nl (Ellis Wertenbroek, projectleider Vakinhoudelijke aansluiting Nederlands/communicatie vo-hbo).

Inhoudsopgave

1. Inleiding
2. Het Rotterdams PWS-model
 - 2.1 Leeswijzer Rotterdams PWS-model
 - 2.2 Terminologie linkerkant model
 - 2.2.1 Groepsopdracht
 - 2.2.2 Linkerkant model: voorbereiding
 - 2.2.3 Linkerkant model: uitvoering
 - 2.2.4 Linkerkant model: afsluiting
 - 2.3 Terminologie rechterkant model
 - 2.3.1 Individuele opdracht
 - 2.3.2 Rechterkant model: voorbereiding
 - 2.3.3 Rechterkant model: uitvoering
 - 2.3.4 Rechterkant model: afsluiting

Bronvermelding

Bijlagen:

1. Het Rotterdams PWS-model
2. Startniveau hbo-vaardigheden in relatie tot PWS

1. Inleiding

Het Rotterdams PWS-model is ontwikkeld vanuit de visie dat vo-leerlingen door het profielwerkstuk kennismaken met de hbo-onderzoekslijn, -vaardigheden en -werkwijze in de propedeuse (linkerkant model). Daarnaast krijgen ze inzicht in hun eigen handelen en functioneren binnen een groep en is er aandacht voor persoonlijke ontwikkeling, studie- en beroepskeuze en hbo-vaardigheden (rechterkant model). Het model geeft weer dat voor een goede organisatie, invulling en uitvoering van het profielwerkstuk een groot aantal betrokkenen binnen het onderwijs met elkaar samen moet werken. Het profielwerkstuk, zowel wat betreft de voorbereiding op de vakinhoud en het onderzoek als de hbo-vaardigheden, is verbonden met het reguliere onderwijsprogramma. Door daarbij gebruik te maken van (beoordelings)materiaal dat gangbaar is binnen de hbo-opleidingen, werken vo-scholen in de lijn van het hbo. Door oriëntatie op een passende hbo-opleiding en de ontwikkeling van hbo-competenties is een vo-leerling beter voorbereid op de propedeuse van zijn hbo-studie.

Het Rotterdams PWS-model biedt ontwikkelaars van het profielwerkstuk een uitgangspunt voor het vormgeven van een lesprogramma en op die vo-scholen waar het al ontwikkeld is, de mogelijkheid om dit aan te scherpen. Docenten en anderen die betrokken zijn bij het PWS, biedt het noodzakelijke achtergrondinformatie naast de 'Leidraad profielwerkstuk', Profielwerkstusite Hogeschool Rotterdam en 'Aandacht voor vaardigheden in het voortgezet onderwijs'. Achter in de toelichting is aanvullende informatie te vinden.

2. Het Rotterdams PWS-model

Het Rotterdams PWS-model is een grafische weergave voor de invulling van het profielwerkstuk in het voortgezet onderwijs (zie bijlage 1). Het geeft weer:

- welke fasen te onderscheiden zijn in de programmering;
- wat de programmaonderdelen zijn en wat hun inhoudelijke samenhang is;
- aan welke hbo-vaardigheden de programmaonderdelen zijn gerelateerd;
- hoe het profielwerkstuk afgesloten kan worden;
- welke begeleiding nodig is.

2.1 Leeswijzer Rotterdams PWS-model

Van opdracht naar eindproduct

De cirkels omvatten alle elementen die gericht zijn op de ontwikkeling van de leerling: vanuit een opdracht wordt de leerling procesmatig naar het eindproduct geleid, dat beoordeeld wordt. De opdracht is tweeledig en is uitgewerkt in de linker- en rechterkant van het model.

Het model moet gelezen worden vanuit **de groene cirkel** in het midden:

- links: de groepsopdracht die gericht is op onderzoek doen en samenwerken.
- rechts: de individuele opdracht die gericht is op de persoonlijke ontwikkeling van de leerling, inclusief loopbaanontwikkeling en -begeleiding (LOB).

Fasering

Bij beide opdrachten doorloopt de leerling drie fasen (**gele cirkel**) met acht programmaonderdelen (**blauwe** voor het groepsproject, **oranje** voor de individuele opdracht):

Vorbereiding

- oriëntatie
- brainstorm
- plan van aanpak (linkerkant model) en pop (rechterkant model)

Uitvoering

- (zelf)onderzoek
- (zelf)analyse
- uitwerking

Afsluiting

- verslag en presentatie (linkerkant model)
- procesverslag en logboek (rechterkant model)

Relatie met de hbo-vaardigheden

De relatie van de opdrachten en onderdelen met de hbo-vaardigheden zijn aangegeven in de **lichtblauw-grijze cirkel** (zie bijlage 2).

Begeleiding

In **de donkerblauw-grijze cirkel** staat aangegeven welke begeleidersrollen nodig zijn tijdens het proces en hoe deze worden vormgegeven. De PWS-begeleider begeleidt de groep op proces, vakinhoud en onderzoek. Hij gaat bijvoorbeeld in op de groepsdynamiek, formulering van de onderzoeksvraag en vorderingen bij het verrichten van het onderzoek. De mentor houdt zich bezig met de individuele procesbegeleiding en monitort de individuele ontwikkeling van de leerling. De (eerste- of tweedelijns) decaan is betrokken bij het profielwerkstuk in het kader van loopbaanontwikkeling en -begeleiding (LOB) en voert een of meer studiekeuzegesprekken in de vorm van loopbaandialogen met de leerlingen. Dit kan groepsgewijs gebeuren.

Niet opgenomen in het model, maar zeker betrokken bij het PWS, zijn de vakdocenten, PWS-coördinator en teamleider havo.

2.2 Terminologie linkerkant model

2.2.1 Groepsopdracht

Relatie hbo

Om goed aan te sluiten op het beroepenveld wordt er in het hbo gewerkt aan competenties. Daar vallen alle kennis, vaardigheden, houding en/of persoonskenmerken onder die nodig zijn voor de arbeidssituatie. Binnen het samenwerkingsverband 'Samen werken aan een betere aansluiting vo-hbo' zijn zeven generieke vaardigheden geformuleerd met bijbehorende startindicatoren van wat het hbo verwacht als leerlingen instromen. Het gaat om de volgende hbo-vaardigheden:

- samenwerken
- sociale en maatschappelijke vaardigheden
- studie- en informatievaardigheden
- probleemoplosvaardigheden
- taalvaardigheid Nederlands
- taalvaardigheid Engels
- digitale vaardigheden

Samenwerken is dus zo'n generieke vaardigheid. Het werken in projectgroepen op de hogeschool is een simulatie van de werkelijkheid op de werkvloer. Studenten leren dat het individu ondergeschikt is aan de groep. Ze leren te onderhandelen voordat er een besluit wordt genomen, te communiceren en om te gaan met complexe problemen die opgelost dienen te worden in groepsverband. In het hbo wordt veel samengewerkt in projectgroepen, al vanaf het eerste jaar. Daarbij worden studenten begeleid door een tutor, een docent van de opleiding. Flankerend onderwijs sluit aan op de kennis en vaardigheden die een student nodig heeft om de groepsopdracht succesvol af te ronden. Soms mogen studenten zelf hun eigen projectgroep samenstellen, maar in het begin van de hbo-studie worden ze meestal door de opleiding in groepen ingedeeld van maximaal acht studenten.

Criteria groepsopdracht

Samenwerkend leren is een krachtige werkvorm, vooral als groepsleden met verschillende perspectieven een discussie met elkaar aangaan en uiteindelijk kunnen komen tot een gedeeld resultaat. Om dit te bereiken hangt veel af van de aard en de complexiteit van de groepsopdracht.

Een goede groepsopdracht zorgt ervoor dat leerlingen gemotiveerd aan de slag gaan en zich uitgedaagd voelen om samen tot een mooi resultaat te komen. Ze leren meer over een specifiek onderwerp en merken dat ze elkaar nodig hebben. Ze ontdekken dat er niet één oplossing hoeft te zijn voor een probleem, maar dat verschillende standpunten, overtuigingen en inzichten leiden tot verschillende uitwerkingen. En ze komen erachter dat de wereld op sommige punten toch anders in elkaar zit dan ze dachten.

Een goede PWS-opdracht voldoet aan de volgende criteria:

- **Is afgestemd op de groepsgrootte.** Dit kenmerk gaat over de hoeveelheid werk die de individuele deelnemers moeten verzetten om de opdracht tot een goed einde te brengen. Als de groepsgrootte toeneemt, mag de opdracht groter en complexer zijn dan bij kleine groepen.
- **Is een open opdracht.** Open opdrachten hebben niet één goede oplossing. Ze vragen om interpretatie en concretisering door de deelnemers en om uitwisseling van standpunten, overtuigingen en inzichten. Openheid realiseren kan op verschillende manieren.

- Laat leerlingen zelf de criteria bepalen waar de oplossing aan moet voldoen en onderbouwen.
- Laat leerlingen zelf de (onderzoeks)methode kiezen en onderbouwen.
- Geef alleen een casus en laat leerlingen zelf de probleemstelling formuleren en onderbouwen.
- Verstrek overbodige informatie in de casus.
- **Veroorzaakt onderlinge afhankelijkheid.** De specificaties van het groepsresultaat zijn zodanig dat de bijdrage van ieder groepslid nodig is voor het groepsresultaat.
- **Individuele prestaties zijn duidelijk.** Het is zichtbaar op basis van welke individuele prestaties het gezamenlijke resultaat tot stand is gekomen.
- **Studenten krijgen een individuele beoordeling.** Het cijfer voor een leerling kan hoger zijn dan dat van de overige groepsleden, als hij beter heeft gepresteerd.
- **Heldere verwachtingen** in instructies en richtlijnen.
- **Groepen van minimaal twee leerlingen.**
- **Leerlingen stellen zelf groep samen.** Leerlingen die elkaar kennen, zijn meer geneigd elkaar te motiveren, te ondersteunen en van elkaar te leren.

PWS-begeleider

Bij de groepsopdracht van het PWS wordt een onderscheid gemaakt tussen de inhoudelijke kant (uitwerking/uitvoering van het probleem of de opdracht) en proceskant (de manier waarop de groep de opdracht uitvoert). De PWS-begeleider treedt op als begeleider van het leerproces en de inhoud. Bij de groepsopdracht werken leerlingen samen aan een opdracht. Een PWS-begeleider houdt dit groepsproces in de gaten en grijpt in waar dat nodig is. Hij heeft ook invloed op de persoonlijke ontwikkeling van de leerlingen. Het is de bedoeling dat de groep zichzelf corrigeert en dat de PWS-begeleider een observerende rol heeft en ingrijpt wanneer het nodig is. Hij stelt vragen aan de leerlingen over de taakaanpak. In het gesprek dat hij voert, ligt de nadruk op de leerling die actief leert en de begeleider die hem daartoe uitdaagt, daarin stimuleert en alleen waar en wanneer nodig bijstuurt of verder op weg helpt. Hij zorgt ervoor dat:

- groepen leren als zelfstandige projectgroep te functioneren;
- leerlingen vaardigheden met betrekking tot groepsdynamica verwerven en hun eigen rol daarin;
- leerlingen hbo-vaardigheden verwerven;
- leerlingen worden gestimuleerd tot zelfwerkzaamheid, initiatief en eigen verantwoordelijkheid nemen.

De PWS-begeleider begeleidt de projectgroep en is ook aanwezig bij de vergaderingen. Deze zijn ingepland in het schoolrooster. In deze vergaderingen wordt de voortgang van het project besproken.

Aan de hand van een opdracht gaan de leerlingen aan de slag. Ze verdelen taken en werkzaamheden, die in een plan van aanpak opgenomen worden. Dit moet door de PWS-begeleider goedgekeurd worden. Als het project af is (afgerond met een verslag in combinatie met een presentatie), schrijven de groepsleden een evaluatie van het project in de vorm van een individueel procesverslag. Tijdens een vergadering krijgt elk projectlid van zijn medeleerlingen te horen wat er goed ging en beter kon in de vorm van peer feedback. De PWS-begeleider geeft feedback over het groepsproces. Hij is ook degene die het verslag (mede)beoordeelt en nauw betrokken is bij de becijfering van de presentatie.

Houding leerlingen

Bij een groepsopdracht werken leerlingen in teamverband aan een opdracht. Voor een goed eindresultaat wordt een actieve houding en veel creativiteit van iedere leerling verwacht. Samen met zijn teamleden zal hij informatie zelf uit moeten zoeken en werkzaamheden zelf

moeten organiseren. Binnen een groepsopdracht is er daarom ruim aandacht voor vergaderen, het maken van werkafspraken en schrijven en presenteren van verslagen. Aanbevelenswaardig is dat er binnen de groep een rolverdeling plaatsvindt, roulerend of met een vaste verdeling voor het hele project. Een indeling bij een grote groep kan zijn: voorzitter, projectsecretaris, communicator, planner, eindredacteur en archivaris¹.

2.2.2 Linkerkant model: voorbereiding

Oriëntatie

Met de oriëntatie start de groepsopdracht. Leerlingen worden geïnformeerd over proces en inhoudelijke zaken die essentieel zijn voor het slagen van het groepsproject. Leerlingen vormen groepen en kiezen voor een thema (vrije keuze, keuze uit specifieke vakopdrachten of opdracht vanuit praktijk/bedrijfsleven).

Brainstorm

Tijdens een brainstormsessie gaat de groep aan de hand van de opdracht brainstormen over de probleemstelling, onderzoeksvraag of het thema. Creatief denken helpt om ingesloten denkpatronen te doorbreken en met een andere bril naar een situatie, probleem of vraagstuk te kijken. Leerlingen kunnen daardoor tot meer en betere ideeën komen. In (werkvorm)boeken en op internet zijn ideeën te vinden om deze opdracht concreet te maken.

Plan van aanpak

Bij de uitvoering van een groepsopdracht heeft een groep met veel verschillende factoren en mensen te maken. Om te zorgen dat het project overzichtelijk wordt en blijft, schrijft het team een gezamenlijk plan van aanpak (ook wel werkplan genoemd). Hierin beschrijven de leerlingen waarom ze het project gaan uitvoeren, hoe ze dat willen doen (taakverdeling) en wat ze ermee willen bereiken.

Voor een overzicht van de inzet en activiteiten van individuele groepsleden houdt ieder lid een eigen **(web)logboek** bij van zijn werkzaamheden (zie ook logboek bij rechterkant model).

2.2.3 Linkerkant model: uitvoering

Onderzoek

De projectleden gaan volgens het plan van aanpak onderzoek verrichten en starten met informatie verwerven. Dit doen zij door literatuuronderzoek (in het Nederlands en Engels), het afnemen van interviews en enquêtes en/of het doen van een experiment of observeren.

Analyse

In deze fase verwerkt de projectgroep de verzamelde informatie van het onderzoek. De bevindingen van het onderzoek worden geordend en de informatie wordt nader bekeken: wat staat er nu eigenlijk? Wat is de relatie tussen de informatie uit het onderzoek en de onderzoeksvraag? En het belangrijkste: zijn de hoofd- en deelvragen die de projectgroep heeft geformuleerd in het werkplan, met het onderzoek beantwoord?

¹ De voorzitter zit de vergadering voor en heeft toezicht op het geheel, de projectsecretaris stelt in overleg met de groep de agenda op van de vergadering en maakt de notulen voor de vergadering. De communicator is het aanspreekpunt voor de groep voor het faciliteren van de vergadering en de communicatie met de PWS-begeleider en andere betrokkenen. De planner stelt de planning op en controleert of de groep op schema loopt, de eindredacteur coördineert het tot stand komen van het eindproduct en de archivaris verzamelt alle gegevens. Hij is ook verantwoordelijk voor het compleet maken van en inleveren van het eindproduct.

Uitwerking

Als een projectgroep alle gegevens verzameld en geanalyseerd heeft, is het tijd voor de fase waarin alles samenkomt: het uitwerken van de onderzoeksresultaten. Nu de gegevens gestructureerd zijn en de projectgroep antwoord heeft op de deelvragen, kunnen de leerlingen conclusies trekken, oftewel de hoofdvraag beantwoorden.

De bevindingen van het eigen onderzoek in combinatie met het literatuuronderzoek zorgen voor de onderbouwing van de conclusie. Deze is een logisch antwoord voor een probleem. Een aanbeveling is een advies om iets in de toekomst wel of niet te doen. Het gaat erom wie wat moet gaan doen om het probleem op te lossen en op welke termijn. Aanbevelingen moeten dan ook een praktische uitwerking van de conclusies zijn en daar dus direct op aansluiten.

2.2.4 Linkerkant model: afsluiting

Verslag

Het verslag bevat de uitwerking van de groepsopdracht. In de bijlage wordt eventueel een **groepsprocesverslag** opgenomen, dat ontstaat door alle individuele procesverslagen te combineren (zie rechterkant model).

Presentatie

Tijdens de presentatie presenteert de groep het groepsproject. De leerlingen presenteren wat ze hebben gedaan. Ook gaan ze in op hun ervaringen tijdens het proces. Adequaat reageren op vragen vanuit het publiek en de beoordelaars is een onderdeel van de presentatie.

2.3 Terminologie rechterkant model

2.3.1 Individuele opdracht

Bij de individuele opdracht staat de persoonlijke ontwikkeling van de leerling centraal. Hij laat zien wat hij van zijn ervaringen tijdens het maken van het profielwerkstuk heeft geleerd en wat dat voor invloed heeft op zijn denken en doen. Het is dus niet evalueren of terugkijken hoe je iets hebt gedaan, maar kijken **waarom** je iets op een bepaalde manier hebt gedaan of doet. De achterliggende gedachte van dit reflecteren is dat als je weet waarom je iets doet, je ook in staat bent jezelf te veranderen of bewuster te handelen.

Daarbij wordt een actieve houding van de leerling verwacht. Dat betekent dat hij veel zelf moet uitzoeken en organiseren. Creativiteit is belangrijk voor een goed eindresultaat. De mentor en decaan maken de leerling duidelijk wat de link is tussen het profielwerkstuk, zijn persoonlijke vaardigheden, de hbo-vaardigheden en studiekeuze en helpen hem verder op weg. Het is aan de leerling om van hun expertise gebruik te maken. De kennis en vaardigheden die een leerling opdoet tijdens het maken van een profielwerkstuk, zijn een bron van informatie voor het voeren van een gesprek.

Aan het einde van de opdracht heeft de leerling de volgende resultaten bereikt.

- *Inzicht in zichzelf en zijn persoonlijke vaardigheden.* De samenwerking binnen de groep van PWS levert hem ook informatie op.
- *Verkenning van de motivatie, de talenten en ambities voor de opleiding en het beroep.* Hierbij laat hij zien dat hij op de hoogte is van de competenties van de opleiding en kan hij een verbinding maken tussen zijn eigen vaardigheden en die van hem verwacht worden in het hbo en specifiek de gekozen opleiding.
- *Oriëntatie op het beroepenveld van de opleiding van zijn keuze.* Hij heeft globaal inzicht in de branches en functies.

- *Plan voor studiesucces.* In dit plan laat hij zien op welke manier hij succesvol zijn studie gaat doorlopen. De leerling weet waar hij goed in is en wat zijn persoonlijke leerdoelen zijn.

Mentor/decaan

Bij loopbaanontwikkeling en -begeleiding (LOB) gaat het om de vragen hoe leerlingen zo effectief en succesvol mogelijk kunnen studeren (begeleiding bij studievoortgang), of de opleiding en het beroep bij de ambities en mogelijkheden van de leerling passen en welke talenten hij kan ontwikkelen in het kader van de professionele ontwikkeling (begeleiding bij loopbaan- en professionele ontwikkeling) (Mittendorff, 2015). De professionele ontwikkeling van leerlingen is gekoppeld aan hun reflectie op studievoortgang en loopbaanontwikkeling. Deze processen kunnen niet los van elkaar worden gezien. Optimaal studiesucces hangt nauw samen met een goede loopbaanontwikkeling en -begeleiding. LOB gaat uit van de visie dat leerlingen leren de eigen loopbaan te ontwerpen en in een loopbaangerichte leeromgeving moeten leren. Op de vo-scholen zijn hierbij vaak mentoren en decanen betrokken, maar bij een goed LOB-beleid zijn ook alle vakdocenten hierbij betrokken.

Begeleiding bij reflectie op studievoortgang

De mentor en vakdocenten begeleiden een leerling bij het analyseren van studieproblemen, adviseren en helpen bij het zoeken naar oplossingen en begeleiden hem bij het plannen en optimaal realiseren van zijn studievoortgang. Dit kan bijvoorbeeld door middel van het afsluiten en opvolgen van studiecontracten, maar ook door (klassikale) begeleiding bij het leren studeren. Er moet aandacht worden besteed aan de ontwikkeling van de benodigde leercompetenties: **leerlingen moeten leren leren**. Niet alleen studievoortgang en het leren van leerlingen speelt hierbij een rol, ook het zelfsturend vermogen. Waar het op aankomt, is dat leerlingen gemotiveerd worden en zich verantwoordelijk gaan voelen voor een betere aanpak van hun studie.

Het is van belang dat leerlingen effectief studeergedrag kunnen ontwikkelen. Deze begeleiding betekent dan ook meer dan het bijhouden van studievoortgang en het signaleren van problemen. Het gaat om een proactieve insteek, waarbij leerlingen worden begeleid bij plannen, leren studeren, zelfregulatie en het maken van realistische afspraken.

Begeleiding bij reflectie op loopbaanontwikkeling: loopbaandialoog

Loopbaanbegeleiding richt zich op de motivatie van leerlingen voor een bepaald beroep en de beelden over een bepaald werkveld, welk type werk bij iemand past en waar hij goed in is. De mentor/decaan helpt leerlingen na te denken over het werkveld waarin zij willen werken, waarbij o.a. aandacht is voor de persoonlijke talenten en eigenschappen van een leerling², de voorkeur voor een bepaalde werkomgeving. Daarnaast stimuleert de mentor/decaan leerlingen om informatie te verzamelen en bronnen te raadplegen en attendeert hen op hun eigen netwerk.³

Het is van belang om veel van de beroepspraktijk te zien, met professionals te praten en daar op school tijdens de begeleiding door de mentor/decaan op te reflecteren. Die reflectie op ervaringen en het verbinden met persoonlijke vragen en doelen leidt tot een bewustwordingsproces over de belangstelling en kwaliteiten van leerlingen. Gaandeweg vinden zij zo een antwoord op de vraag wat voor professional ze willen worden. Leerlingen worden zo binnen LOB begeleid bij het maken van keuzes en het ontwikkelen van

² Leerlingen kunnen een SWOT-analyse maken en hun hbo-vaardigheidentest bij Kies Actief: www.kiesactief.nl

³ Daarbij kan gedacht worden aan: websites hogescholen en www.studiekeuze123.nl.

loopbaancompetenties: reflecteren op eigen talenten, motieven, kwaliteiten en ambities, loopbaanexploratie, loopbaansturing en netwerken (Kuijpers & Meijers, 2009).

De mentor/decaan begeleidt leerlingen bij het goed formuleren van leerdoelen gericht op de beroepscompetenties, het reflecteren op het eigen handelen en het geven van feedback op uitgevoerde taken, maar ook bij vragen rondom waarden, normen en ethiek.

2.3.2 Rechterkant model: voorbereiding

Oriëntatie

Met de oriëntatie start de individuele opdracht. Leerlingen worden geïnformeerd over het proces en de inhoudelijke zaken die essentieel zijn voor het slagen van de individuele opdracht.

Brainstorm

Bij een brainstormsessie gaat een leerling ideeën verzamelen bij het onderwerp 'Mijn competenties in relatie tot het profielwerkstuk en de vervolgopleiding' en doet dat in zijn eentje. Natuurlijk kan hij ook anderen daarbij betrekken. In (werkvorm)boeken en op internet zijn ideeën te vinden om deze opdracht concreet te maken.

POP

Om te zorgen dat zijn individuele opdracht overzichtelijk wordt en blijft, schrijft hij een POP. POP staat voor Persoonlijk OntwikkelingsPlan en is te vergelijken met een plan van aanpak. Hbo-opleidingen vinden het belangrijk dat een student zelfsturend te werk kan gaan en een plan op kan stellen om een einddoel te bereiken. Daarom is het wenselijk dat er op de havo een begin wordt gemaakt met het schrijven van een (eenvoudige) POP. De leerling legt in dit plan vast welke ontwikkeling hij of zij wil maken en welke acties daarbij horen. Om deze op te stellen moet hij grondig nadenken over zichzelf en zijn toekomst. Werken met een POP helpt de leerling om zijn ambities waar te maken. En om te onderzoeken waar zijn kwaliteiten liggen en hoe hij deze in kan zetten bij het profielwerkstuk en zijn (keuze voor een) vervolgopleiding.

Door het maken van een POP gaat de leerling nadenken over wat hij wil leren en hoe hij dat kan aanpakken. Vooral het "hoe" is belangrijk. Hij maakt met het POP een stappenplan, waarin hij precies beschrijft hoe hij zijn doelen wil bereiken. Heel belangrijk is dat hij zelf nadenkt over wat de school van hem verwacht: op dat moment, maar ook over een paar maanden of over een jaar. Ook schrijft hij in het POP op hoe hij presteert: voor de schoolvakken, maar ook bij gym of bij feestjes. Hij denkt na over wat hij wil bereiken: het diploma halen, maar ook daarna, een vervolgopleiding. Op deze manier krijgt hij een aardig zelfbeeld: dit is wie ik ben, hoe ik presteer en wat er van mij verwacht wordt.

Het stappenplan bestaat uit:

- Waar sta ik nu? Wat zijn mijn sterke en mijn zwakke vaardigheden? Wat moet ik bijleren?
- Welke acties ga ik ondernemen?
- Hoeveel tijd ga ik aan die acties besteden? Welke zijn korte-termijn- en welke lange-termijnacties? Wie kan mij helpen, welk onderwijs of welke cursussen kan ik volgen?
- Voer het plan uit en schrijf op hoe dat verloopt.
- Wat heb je uiteindelijk bereikt? Presteer je beter, kan je de volgende stappen makkelijker zetten?

Als de leerling deze stappen gezet heeft, begint hij weer van voren af aan. Een POP is dus een cyclisch proces, waarbij de resultaten input opleveren voor de volgende stap. Het is heel

belangrijk dat een leerling niet aan te veel doelen werkt: twee of drie doelen is meer dan genoeg.

2.3.3 Rechterkant model: uitvoering

Zelfonderzoek

Een leerling gaat naar aanleiding van zijn POP zelfonderzoek uitvoeren⁴. Hij gaat onderzoeken:

- Hoe de projectgroep als geheel functioneert
- Hoe hij zelf binnen de groep functioneert:
 - Welke competenties hij in huis heeft en hoe hij deze in kan zetten bij het profielwerkstuk en zijn verdere loopbaan.
 - Aan welke competenties hij nog moet werken, hoe hij dat wil doen en wat zijn persoonlijke leerdoel(en) zijn bij het maken van het profielwerkstuk.

Naast het zelfonderzoek onderneemt de leerling activiteiten op het gebied van studiekeuze.

Zelfanalyse

In deze fase verwerkt de leerling de verzamelde informatie. De bevindingen van het zelfonderzoek worden geordend. Wat is de relatie tussen de informatie uit het onderzoek en de vragen in het POP aan het begin van het zelfonderzoek? En het belangrijkste: zijn de vragen met het individuele onderzoek beantwoord?

Uitwerking

Als alle gegevens verzameld en geanalyseerd zijn, is het tijd voor de fase waarin alles samenkomt: het uitwerken van de onderzoeksresultaten. Nu de gegevens gestructureerd zijn en er antwoord is op de vragen, kan de leerling conclusies trekken, oftewel de vragen beantwoorden.

De bevindingen van het zelfonderzoek zorgen voor de onderbouwing van de conclusie. De conclusie is een logisch antwoord voor een probleem. Een aanbeveling is een advies om iets in de toekomst wel of niet te doen. Aanbevelingen moeten dan ook een praktische uitwerking van de conclusies zijn en daar dus direct op aansluiten.

2.3.4 Rechterkant model: afsluiting

Een ontwikkelingsportfolio is bedoeld om te laten zien wat een leerling geleerd heeft, maar vooral ook hoe dit tot stand is gekomen. In zo'n portfolio laat hij niet alleen de producten van zijn werk zien, maar reflecteert hij ook op hoe de opdracht verlopen is. In een portfolio kunnen voorkomen een:

- (individueel) procesverslag
- logboek

⁴ Op <http://hbo.skills.nl/tests/>, <https://www.studiekeuze123.nl>, <http://www.carrieretijger.nl/carriere/zelfonderzoek/beroepskeuzetest> en www.intermediair.nl is veel materiaal te vinden.

Procesverslag

In het (individueel) procesverslag reflecteert de leerling op het groepsproces en het individueel functioneren binnen de groep⁵:

- Functioneren projectgroep als geheel
- Functioneren als deelnemer binnen de groep
- Projectmatige procesleerdoelen
- PWS-begeleider-docent

Dit levert een overall-reflectie op de (persoonlijke) leerdoelen op die de leerling eerder heeft omschreven. Uiteindelijk komt eruit wat hij geleerd heeft en waar hij nog specifieke aandacht aan moet besteden. Dus wat zijn persoonlijke leerdoelen zijn voor de komende periode.

Op basis van de individuele procesverslagen van de deelnemers kan een groepsprocesverslag geschreven worden, dat toegevoegd wordt aan het verslag (als bijlage). Zie ook de afsluiting aan de linkerkant van het model.

(Web)Logboek

Wanneer een leerling een profielwerkstuk maakt, gaat het niet alleen om het eindresultaat, maar gaat het ook om het proces waardoor het eindresultaat ontstaat. Het is dus belangrijk dat een leerling precies opschrijft hoe hij heeft gewerkt, wat hij heeft gedaan en hoeveel tijd het hem heeft gekost om tot het eindresultaat te komen. De PWS-begeleider moet in het logboek precies kunnen lezen wat er allemaal gebeurd is. Hij kan dan zien of de leerling goed heeft gewerkt en voldoende heeft gedaan en kan (indien nodig) ook tips geven om hem verder op weg te helpen. Voor het schrijven van het PWS staat een hoeveelheid studieu-uren (80). Die urenverantwoording komt in het logboek.

⁵ Daarbij kan de methodiek van STARR ingezet worden: S(ituatie): Wat was de situatie? T(aak): Wat was de taak van de leerling? A(ctie): Hoe heeft de leerling het aangepakt en waarom? R(esultaat): Waarom heeft het wel/niet gewerkt? R(eflectie): Wat heeft de leerling ervan geleerd?

Bronvermelding

Hogeschool Rotterdam (2018). 'Profielwerkstuk. Hulp bij het maken van een profielwerkstuk'. Online raadpleegbaar op: www.hogeschoolrotterdam.nl/voorlichting/ondersteuningsprogramma/profielwerkstuk

S.n. (2016). 'Eindexamenbesluit VO'. Online raadpleegbaar op: <http://wetten.overheid.nl/BWBR0004593/2017-08-01>.

Van den Heuij, K., R. Huysmans, E. van Ree, I. Westheim & E. Wertenbroek (2018). 'Vo-hbo: aan de slag met taalbeleid! Naar een succesvol taalbeleid vo-hbo in de regio Rotterdam'. Online raadpleegbaar op: https://aansluiting-voho010.nl/images/download/download_file_5a69dc043b4b9.pdf.

Veerman, C.P. (2010). *Differentiëren in Drievoud*. Online raadpleegbaar op: <https://research.utwente.nl/>.

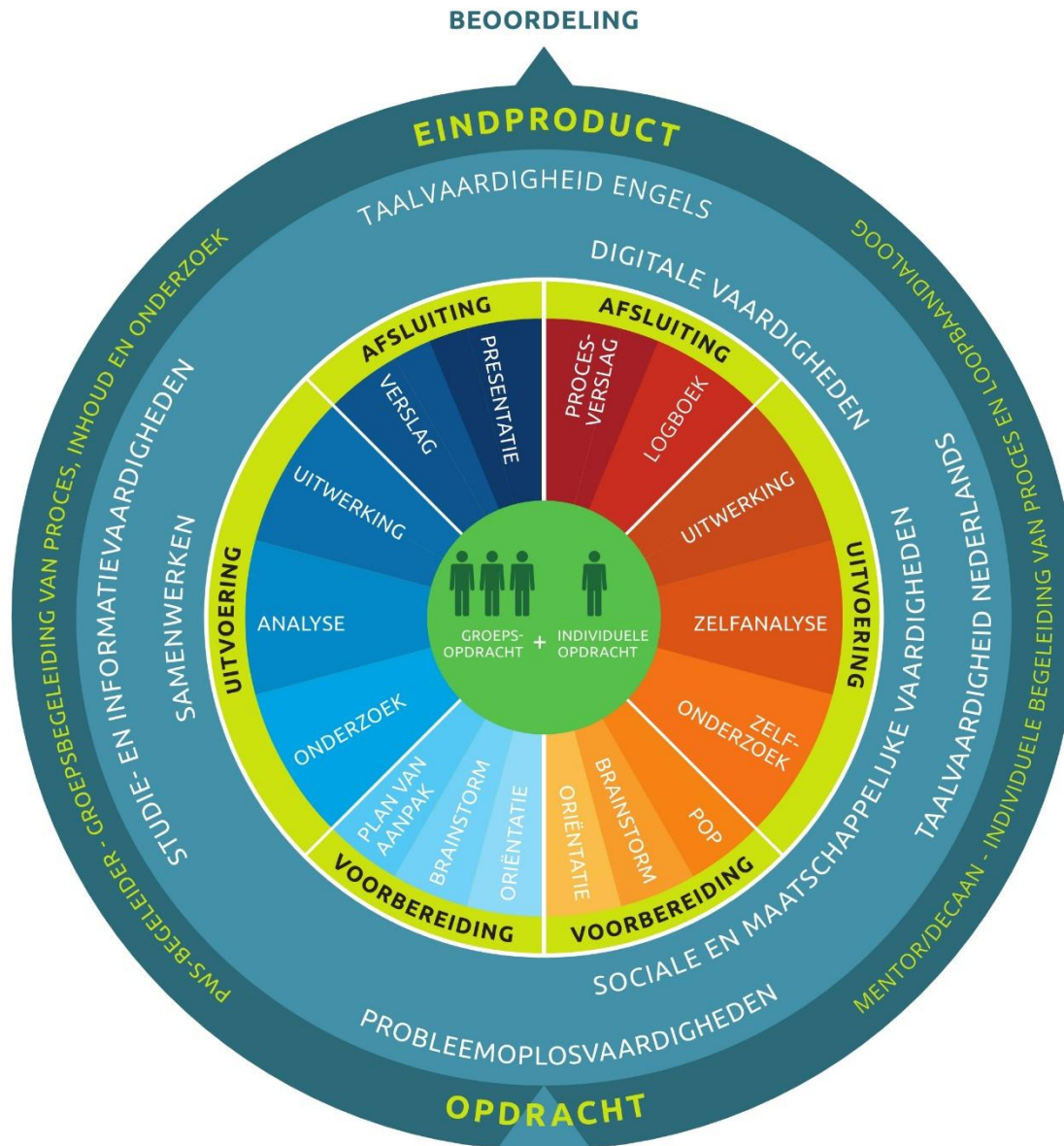
VOHO (2018). 'Samenwerken aan een betere aansluiting tussen vo en hbo in de Rotterdamse regio'. Online raadpleegbaar op: www.aansluiting-voho010.nl.

Werkgroep Hbo-vaardigheden van het project 'Samen werken aan een betere aansluiting vo-hbo' (2015). 'Leidraad profielwerkstuk'. Online raadpleegbaar op: https://aansluiting-voho010.nl/images/download/download_file_575022e70f188.pdf.

Werkgroep Hbo-vaardigheden van het project 'Samen werken aan een betere aansluiting vo-hbo' (2017). 'Aandacht voor Vaardigheden in het voortgezet onderwijs'. Online raadpleegbaar op: https://aansluiting-voho010.nl/images/download/download_file_5954df8723f7c.pdf.

Wertenbroek, E., M. Cornelisse, M. Engelsman, K. van den Heuij, R. de Zeeuw-Oprel, S. Hutten, R. van Atten, M. Smeman, M. (2016). *Vo-hbo: dat is andere taal! Naar een doorlopende leerlijn Nederlands in de regio Rotterdam*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.

Bijlage 1: Het Rotterdams PWS-model

Het Rotterdams PWS-model

Bijlage 2: Startniveau hbo-vaardigheden in relatie tot PWS

Kenmerkend voor het hbo is dat studenten worden voorbereid op de uitoefening van een functie in een beroepssector. Zo vroeg mogelijk in de opleiding krijgen studenten een reëel beeld van het werkveld. Ze werken met elkaar samen aan projecten en verwerken grote hoeveelheden informatie. De opleiding bevordert de houding bij studenten dat zij kritisch omgaan met deze informatie, deze willen doorgronden, dat ze nieuwsgierig zijn, zelf initiatieven nemen om op onderzoek uit te gaan: vragen te formuleren en antwoorden te vinden. Dit is zomaar een greep uit de grondhouding en de vaardigheden. Uiteraard ontwikkelen ze deze vaardigheden na instroom in het hbo. Een bepaald startniveau en een nieuwsgierige grondhouding zijn belangrijk aan de poort van het hbo en zijn voorwaarden om met succes in vier jaar op het gewenste niveau af te studeren en in te stromen op de arbeidsmarkt.

hbo-vaardigheden

In de regio Rotterdam zijn de verwachtingen over het startniveau van studenten in zeven vaardigheden beschreven in *Aandacht voor vaardigheden in het voorgezet onderwijs* (werkgroep hbo-vaardigheden, 2017). Deze vaardigheden komen in verschillende fasen van het PWS aan bod:

- Taalvaardigheid Nederlands
- Taalvaardigheid Engels
- Samenwerken
- Studie- en informatievaardigheden
- Probleemoplosvaardigheden
- Digitale vaardigheden
- Sociale en maatschappelijke vaardigheden

1. Taalvaardigheid Nederlands

De Nederlandse taal is de voertaal bij vrijwel alle hbo-opleidingen. Een goede basale beheersing van de Nederlandse taal, zowel passief als actief, in het eerste jaar van het hbo blijkt een belangrijke factor in het behalen van studiesucces.

Om zich te verdiepen in het vakgebied van de opleiding is het nodig om teksten en vakliteratuur goed te begrijpen, de essentie hier uit te halen en mondeling samen te vatten. Ook moeten leerlingen in de klas mondelinge communicatie kunnen begrijpen en hierin actief kunnen participeren. Daarnaast wordt verwacht dat leerlingen teksten schrijven en mondelinge presentaties houden. Uiteraard is er in de loop van de opleiding een opbouw in het niveau van taalgebruik dat wordt verwacht en zal de woordenschat inclusief vaktaal in de loop van de opleiding worden uitgebreid.

Om taalonderwijs aansprekender te maken, helpt het om de deelvaardigheden – lezen, spreken, gesprekken voeren, luisteren en schrijven – in samenhang aan te bieden, zodat ze elkaar kunnen versterken. Kijken naar een debat en daar met elkaar op reflecteren, helpt leerlingen zelf een overtuigende tekst te formuleren. In veel leergebieden ontwikkelen leerlingen hun taalvaardigheid met het lezen en schrijven van teksten, met de opbouw van argumentatie en het presenteren van hun resultaten. De verbinding van taalonderwijs met andere leergebieden verdient daarom veel aandacht.

Na afronding van het havoprogramma wordt verwacht dat leerlingen:

- grote hoeveelheden tekst kunnen bestuderen en doorgronden;
- hoofd- en bijzaken kunnen onderscheiden;
- een heldere samenvatting van een tekst kunnen maken (mondeling en schriftelijk);

- opbouw/structuur in een betoog kunnen aanbrengen (mondeling en schriftelijk);
- op basis van informatie over een onderwerp een eigen standpunt en argumenten hiervoor kunnen formuleren (mondeling en schriftelijk);
- informatie op een duidelijke en begrijpelijke manier kunnen overbrengen met gebruikmaking van correct Nederlands (mondeling en schriftelijk);
- taalgebruik kunnen afstemmen op de doelgroep en de context;
- doelgericht informatie kunnen uitwisselen met anderen, met gebruikmaking van verschillende communicatiemiddelen (e-mail, rapportage, presentatie, gesprek, etc.).

2. Taalvaardigheid Engels

Het vakgebied waarvoor studenten op het hbo worden opgeleid, ontwikkelt zich ook internationaal. Daarbij is Engels de bindende taal, die internationale uitwisseling en samenwerking steeds makkelijker maakt. Om studenten goed en actueel op te leiden, willen hbo-docenten graag ook Engelstalige literatuur kunnen laten lezen. Een basale beheersing van de Engelse taal is daarom zeer gewenst voor de kwaliteit en het niveau van het hbo-onderwijs. Door de mogelijkheid te bieden het profielwerkstuk in het Engels te schrijven/presenteren, kan de leerling het Engels verder ontwikkelen.

Na afronding van het havoprogramma wordt verwacht dat leerlingen ervaring hebben met:

- grote hoeveelheden tekst bestuderen en doorgronden,
- hoofd- en bijzaken onderscheiden,
- een heldere samenvatting van een tekst maken (mondeling en schriftelijk),
- opbouw/structuur in een betoog aanbrengen (mondeling en schriftelijk),
- op basis van informatie over een onderwerp een eigen standpunt en argumenten hiervoor formuleren (mondeling en schriftelijk),
- informatie op een duidelijke en begrijpelijke manier overbrengen met gebruikmaking van correct Nederlands (mondeling en schriftelijk),
- taalgebruik afstemmen op de doelgroep en de context,
- doelgericht informatie uitwisselen met anderen, met gebruikmaking van verschillende communicatiemiddelen (e-mail, rapportage, presentatie, gesprek etc.).

3. Samenwerken

In de beroepspraktijk van vrijwel alle vakgebieden is sprake van interactie tussen mensen, waarbij taken op elkaar moeten worden afgestemd of samen moet worden gewerkt aan de oplossing van bepaalde problemen. Uit de praktijk blijkt dat mensen in samenwerking met elkaar tot betere oplossingen komen, omdat inzichten, kwaliteiten en deskundigheden elkaar aanvullen.

Om studenten te laten oefenen met werkzaamheden die exemplarisch zijn voor het vakgebied wordt in het hbo vanaf het eerste jaar gewerkt met projecten waarin leerlingen samenwerken aan een opdracht, onderzoek of ontwerp uit de beroepspraktijk. Zo krijgen leerlingen de kans om snel te weten te komen of de opleiding aansluit op hun verwachtingen en interesses.

In de loop van de opleiding neemt de complexiteit van de opdrachten toe, waardoor meer van de samenwerkingsvaardigheden van leerlingen zal worden gevraagd. Maar in het eerste jaar wordt al verwacht dat studenten enige ervaring hebben met samen werken aan de realisatie van een gezamenlijk doel. Ze kunnen afspraken maken over activiteiten en tijdsplanning en de taken onderling verdelen. Ze luisteren naar elkaars inbreng, ondersteunen elkaar en vullen elkaar aan, met het gewenste doel voor ogen.

Na afronding van het havoprogramma wordt verwacht dat leerlingen ervaring hebben met:

- gezamenlijke doelen vertalen in een plan van aanpak met acties en tijdsplanning,
- taken verdelen en afspraken maken en nakomen, zowel gezamenlijk als individueel,
- eigen ideeën/voorstellen/oplossingen inbrengen, en luisteren en openstaan voor de ideeën/voorstellen/oplossingen van anderen,
- reacties van anderen (verbaal en non-verbaal) waarnemen en hierop reageren,
- op opbouwende wijze feedback kunnen geven en ontvangen,
- hulp aan anderen kunnen vragen, geven en ontvangen,
- de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor proces en resultaat bewaken.

4. Studie- en informatievaardigheden

Om succesvol te studeren beschikken leerlingen over vaardigheden om informatie te analyseren, te verwerken en zich eigen te maken. Ze kunnen hierbij een planning maken van welke activiteiten wanneer ondernomen moeten worden. Ook tonen zij een proactieve houding om zelf op zoek te gaan naar aanvullende informatie of antwoorden en hebben zij een kritische en onderzoekende houding ten opzichte van informatie.

Studievaardigheden

Naast taalvaardigheid zijn daarbij de volgende vaardigheden van belang:

- Plannen: wanneer ga ik wat doen en hoeveel tijd heb ik hiervoor nodig?
- Analyseren: welke informatie heb ik nodig om deze vraag te beantwoorden of dit probleem op te lossen?
- Informatie verwerken: welke strategieën kan ik toepassen om (tekstuele) informatie te verwerken (hoofd-/bijzaken onderscheiden, aantekeningen en samenvattingen maken etc.)?
- Reflecteren: begrijp ik deze informatie en klopt deze? Wat vind ik ervan?
- Zelfregulering: wat moet ik doen om mijn (leer)doel te bereiken? Welke kennis en vaardigheden heb ik hierbij nodig?

Naast de hoeveelheid informatie die leerlingen moeten kunnen verwerken zal ook de zelfstandigheid hierbij in de loop van de studie worden opgebouwd. De leertaken en opdrachten zijn in het eerste jaar nog eenvoudig en leerlingen krijgen hierbij intensieve begeleiding. Wel wordt van hen een actieve en onderzoekende houding verwacht in het oppakken van een leertaak of opdracht en het nemen van initiatief om zelf op zoek te gaan naar aanvullende informatie.

Informatievaardigheden

Omdat eerstejaars leerlingen te maken krijgen met theoretische leerstof, is het van belang dat zij vaardigheden ontwikkelen die te maken hebben met de 'techniek' van zoeken en vinden van informatie. Daarnaast hebben zij vaardigheden nodig die te maken hebben met het beoordelen van informatie en de media. Daartoe is allereerst een kritische en onderzoekende basishouding ten aanzien van de betrouwbaarheid van informatie gewenst.

Leerlingen in het hbo moeten zich bewust zijn van de mogelijkheden en beperkingen, kansen en valkuilen van informatie en communicatie via (digitale) media en moeten een kritische houding hebben ten opzichte van de betrouwbaarheid van en het perspectief van waaruit informatie via de media wordt verspreid. Daarnaast wordt van leerlingen in het hbo verwacht dat zij zelfstandig aan de slag kunnen met het zoeken naar informatie op basis van een opdracht van de docent.

Na afronding van het havoprogramma wordt verwacht dat leerlingen:

- zich bewust zijn van het gemak waarmee informatie door iedereen op internet en sociale media kan worden geplaatst;

- een kritische houding aannemen wat betreft de betrouwbaarheid, relevantie, actualiteit en volledigheid van informatie;
- kennis hebben van de verschillende typen media en literatuur (vakliteratuur, wetenschappelijke literatuur);
- kennis hebben van de wijze waarop media informatie brengen, duiden of beoordelen;
- weten op welke manieren zij de betrouwbaarheid van informatie op internet en sociale media kunnen verifiëren;
- weten op welke manieren zij zich kunnen oriënteren op het zoeken naar informatie over een onderwerp;
- weten hoe en waar zij kunnen beginnen met zoeken naar informatie;
- zoekstrategieën en zoektermen kunnen bedenken en toepassen zodat zij de gewenste informatie kunnen vinden.

Na afronding van het havoprogramma wordt verwacht dat leerlingen:

- tijdens informatieoverdracht kunnen luisteren en aantekeningen maken,
- informatieverwerkingsstrategieën kunnen toepassen (hoofdzaken onderstrepen, aantekeningen maken, samenvattingen/schema's maken etc.),
- zich oriënteren op de leerstof die moet worden bestudeerd om overzicht te krijgen,
- een studieplanning inclusief deadlines kunnen maken en zich hieraan houden,
- initiatief nemen om antwoorden te vinden bij vragen, onduidelijkheden of problemen door zelf op zoek te gaan naar aanvullende informatie,
- informatie kunnen analyseren en kritisch beoordelen op relevantie, betrouwbaarheid en bruikbaarheid,
- een onderscheid kunnen maken tussen feiten en meningen.

5. Probleemoplosvaardigheden

Vanaf het eerste studiejaar worden de leerlingen getraind in het bedenken en ontwikkelen van praktische oplossingen voor problemen uit de beroepspraktijk. Daarom werken zij veel met opdrachten of projecten uit het werkveld. Zij verzamelen informatie over (deel)vragen die kunnen bijdragen aan de oplossing. Daarnaast brainstormen, onderzoeken en experimenteren zij zelf met het bedenken of maken van mogelijke oplossingen, met gebruikmaking van nieuwe middelen, materialen of technologieën.

In het begin zullen deze problemen nog eenvoudig van aard zijn, maar er wordt wel van eerstejaars verwacht dat zij een eenvoudig probleem kunnen signaleren en in samenwerking met anderen een plan kunnen maken en informatie kunnen verzamelen om tot één of meer mogelijke oplossingen te komen.

Na afronding van het havoprogramma wordt verwacht dat leerlingen:

- een vraag/probleem kunnen signaleren, analyseren en helder omschrijven;
- kunnen bedenken en formuleren welke informatie zij nodig hebben om een bepaalde vraag/probleem te kunnen beantwoorden/oplossen;
- zelfstandig op zoek kunnen gaan naar informatie en bestaande oplossingsrichtingen;
- individueel of in een groep kunnen brainstormen over andere ideeën of oplossingsrichtingen (out of the box denken);
- de voor- en nadelen van de mogelijke oplossingen tegen elkaar kunnen afwegen en een onderbouwde keuze maken voor het beste alternatief;
- individueel of in een groep kunnen werken aan het ontwerpen en maken van de oplossing.

6. Digitale vaardigheden

In het hbo wordt van leerlingen verwacht dat zij effectief, efficiënt en verantwoord gebruikmaken van ICT-middelen bij het uitvoeren van leertaken, opdrachten of projecten. Denk hierbij aan tekstverwerkings- en presentatieprogramma's, spreadsheets, zoekmachines, e-mail programma's en (sociale) media. Ook wordt verwacht dat zij voldoende vaardigheden en inzicht hebben ontwikkeld om zich snel nieuwe, vakspecifieke programma's of ICT-toepassingen eigen te kunnen maken, of inzicht te krijgen in mogelijke technologische oplossingen van problemen of vraagstukken uit de beroepspraktijk.

Na afronding van het havoprogramma wordt verwacht dat leerlingen:

- gebruik kunnen maken van tekstverwerkings- en presentatieprogramma's, spreadsheets, zoekmachines, e-mail programma's en (sociale) media;
- op de hoogte zijn van beveiligings- en privacyaspecten van ICT-middelen.

7. Sociale en maatschappelijke vaardigheden

De beheersing van sociale en maatschappelijke vaardigheden is belangrijk om een succesvolle start te kunnen maken in een beroepsloopbaan. De school is een oefenplaats waar leerlingen leren om samen te leven en werken, om te gaan met spelregels, hun eigen mening te vormen en die van anderen te respecteren. Uiteraard zullen leerlingen tijdens hun opleiding feedback ontvangen op hun sociale en maatschappelijke vaardigheden om hier verder in te kunnen groeien. De basis hiervoor moet in het algemeen vormend onderwijs worden gelegd.

In het eerste jaar van het hbo wordt verwacht dat studenten weten welke normen, waarden en omgangsvormen in Nederland van belang worden geacht, en dat studenten met een open houding luisteren naar de inbreng van anderen en op een goede manier kunnen omgaan met meningsverschillen. Ook hoort hierbij dat leerlingen zich oriënteren met een nieuwsgierige en kritische blik op ontwikkelingen in de maatschappij en verantwoordelijkheid dragen voor hun eigen handelen.

Ook bij het samenwerken in projecten moeten leerlingen sociale vaardigheden en omgangsvormen hanteren en normen en waarden respecteren, om de samenwerking en communicatie onderling soepel te laten verlopen. Wrijving of conflicten tussen leerlingen belemmeren het leerproces.

Na afronding van het havoprogramma wordt verwacht dat leerlingen:

- begrijpen welke normen, waarden en omgangsvormen in onze samenleving van belang worden geacht;
- de in hun omgeving geldende normen toepassen, zodat de communicatie en omgang met anderen soepel verloopt;
- respect, belangstelling en begrip tonen voor de visies, uitingen, gedragingen, opvattingen en keuzes van anderen;
- in staat zijn om constructieve feedback te geven aan anderen;
- zich open, nieuwsgierig en kritisch oriënteren op situaties, ontwikkelingen en vraagstukken in de omgeving (lokaal, regionaal, nationaal en internationaal);
- een mening kunnen vormen over maatschappelijke thema's op basis van informatie/standpunten vanuit verschillende perspectieven
- verantwoordelijkheid dragen voor het eigen handelen.